LLYFRGELL GENEDLAETHOL CYMRU
THE NATIONAL LIBRARY OF WALES

Mae'r fersiwn digidol hwn o'r erthygl/cylchgrawn wedi'i greu gan Lyfrgell Genedlaethol Cymru.

NODER y gall cyfyngiadau hawlfraint ac amodau trwydded fod yn berthnasol. Am ragor o wybodaeth, ewch i **Mwy o Wybodaeth** wrth ddarllen y cylchgrawn ar wefan Cylchgronau Cymru (cylchgronau.llyfrgell.cymru).

Efallai y bydd hefyd gennych ddiddordeb yn Papurau Newydd Cymru (papuraunewydd.llyfrgell.cymru), chwaer-wefan gan Lyfrgell Genedlaethol Cymru sy'n rhoi mynediad i dros 1.1 milwn o dudalennau o dros 130 o bapurau newydd a gyhoeddwyd rhwng 1805 a 1919.

This digital version of the article/journal has been created by The National Library of Wales.

PLEASE NOTE that copyright restrictions and license terms may apply. For more information, view **More Information** when reading the journal on the Welsh Journals (journals.library.wales) website.

You may also be interested in Welsh Newspapers (newspapers.library.wales), a sister-site from the National Library of Wales that gives access to over 1.1 million pages from over 130 newspapers published between 1805 and 1919.

Noddir gan **Lywodraeth Cymru**
Sponsored by **Welsh Government**

Llywodraeth Cymru
Welsh Government
Ewrop & Chymru: Buddsoddi yn eich dyfodol
Cronfa Datblygu Rhanbarthol Ewrop
Europe & Wales: Investing in your future
European Regional Development Fund

Yr Ugeinfed Ganrif yn Ne Ceredigion

Fel yr ydym yn clywed yn fynych iawn erbyn hyn mae cyflwr ein heglwysi mewn pob math o drafferthion ac anobaith yn rheoli'r dydd. Clywn fod capeli yn cau ymhob rhan o'r wlad, y cynulleidfaoedd yn lleihau yn frawychus ac ysbryd o anobaith a difaterwch yn ffynnu. Yr archfarchnad a'r arwerthiannau cist car sydd bellach yn tynnu tyrfaoedd i addoli wrth allor siopa bob Sul, a chyda phob math o adloniant ar gael heb adael y tŷ, mae bywyd wedi newid. Ni ellir meddwl erbyn hyn fod y patrwm o addoldai a sefydlwyd yn arbennig yn y bedwaredd ganrif a'r bymtheg i barhau am lawer rhagor ac mae cau nifer helaeth o gapeli yn anorfod. Pan sefydlwyd y rhan fwyaf o gapeli, yn enwedig yng nghefn gwlad, yr oedd yn bwysig fod yr addoldai hynny o fewn cyrraedd i'r bobl a gerddai i'r gwasanaethau. Erbyn heddiw ychydig iawn sydd yn cerdded i gapel ac mae paratoi lle addas i barcio ceir yn fwy pwysig na dim. Wrth gwrs gyda chyfran fawr o'r boblogaeth yn berchen ar gar, mae y Sul erbyn hyn yn achlysur i grwydro'r wlad yn hytrach na threulio tipyn o amser mewn oedfa.

Fel hanesydd cymdeithasol ac ysgrifennydd eglwys Bresbyteraidd, teimlaf ei bod yn rhan o'm dyletswydd ar ddechrau canrif a milflwydd newydd i edrych ar ein sefyllfa yng ngolau hanes, gan obeithio fod yn fy sylwadau ryw ronyn o obaith am well dyfodol. Yn sicr, ni ellir galw ddoe yn ôl ond dymuna llawer ohonom weld nifer o'n haddoldai yn gweithredu o leiaf fel canolfannau diwylliant a chymdeithas unwaith eto.

Mae'r sefyllfa ar ddechrau yr unfed ganrif ar hugain yn dra gwahanol i'r hyn oedd yn nechrau'r ugeinfed. Yn 1900 yr oedd gan y Methodistiaid Calfinaidd gymaint â 1,363 o gapeli yng Nghymru gydag aelodaeth o 158,111. Dilynwyd hwy yn agos gan yr Annibynwyr yn cynnal 1,261 capel ac aelodaeth o 144,000, gyda 106,000 yn

mynychu capeli'r Bedyddwyr. Yn 1900 gellir dweud fod o leiaf hanner poblogaeth Cymru yn aelodau o eglwys. Yn Henaduriaeth De Aberteifi yr oedd 50 capel gyda nifer o ganghennau ac aelodaeth gyflawn o dros 14,000. Yn ychwanegol, yr oedd tua'r un nifer o wrandawyr nad oeddent yn aelodau ffurfiol yn mynychu gwasanaethau. Heddiw mae gennym 39 capel o hyd, ond nid yw aelodaeth yn gyfan gwbl yn fwy na 2,000 o bobl. Yn 1900 yr oedd bron pob eglwys yn yr Henaduriaeth dan ofal bugail; heddiw dim ond pedwar person sydd yn y weinidogaeth lawn amser rhwng Tregaron ac Aberteifi. Gyda'r nifer o bregethwyr cynorthwyol o safon wedi lleihau yn ddirfawr, mae'n mynd yn anoddach o Sul i Sul i lenwi pulpud.

O edrych ar hanes Presbyteriaid De Ceredigion yn yr ugeinfed ganrif, gellir rhannu ein hanes i ryw bedwar cyfnod:

1. Cyfnod **Brwdfrydedd** crefyddol tan tua 1914
2. Cyfnod **Llewyrch tan** tua 1955
3. Cyfnod **Ysgrifen ar y Mur** 1955 tan tua 1970
4. Cyfnod **Difaterwch** 1970 i ddiwedd y ganrif

BRWDFRYDEDD CREFYDDOL

O ddechrau chwarter olaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg yr oedd yng Nghymru frwdfrydedd rhyfedd tuag at grefydd a chapel. Er bod y patrwm o addoldai wedi eu sefydlu cyn troad y ganrif, gwelwyd adnewyddu nifer fawr o gapeli ac ymestyn eraill i ateb gofynion y cynulleidfaoedd helaeth. Dyma gyfnod y capel rhwysgfawr gydag amryw o adeiladau di-nod yn ymdebygu i eglwys gadeiriol. Er enghraifft, ym 1902 estynnwyd Tabernacl, Aberteifi, a chapel Annibynnol Glynarthen yn 1901. Adnewyddwyd ac estynnwyd Hen Gapel Aberporth yn 1901 i ddilyn Brynmair a adnewyddwyd ychydig cyn hynny. Cymaint oedd brwdfrydedd aelodau eglwys dros yr achos fel bod rhaid cael rheolau caeth i ddewis eisteddleoedd ar y Sul. Er enghraifft, ym Mhenmorfa deddfwyd

> *Fod i'r rhai a gyfrannodd y swm mwyaf i gael dewis eu heisteddleoedd. Os bydd dadl rhwng dau am eisteddle a'r ddau wedi rhoi yn gyfartal, mae hynny i'w benderfynu drwy fwrw coelbren . . . Os bydd eisteddle yn wag caniateir i ddieithriaid ei defnyddio os na fydd y perchnogion yno pan fydd pregethwr yn darllen ei destun.*

Yn negawd olaf y bedwaredd ganrif ar bymtheg yr oedd Penmorfa a Bancyfelin yn barod i alw gweinidog llawn amser ym mherson y Parchedig Daniel Lewis. Tan hynny dibynnai'r ddwy eglwys ar wasanaeth nifer fawr o bregethwyr teithiol a lleyg. Nid oedd yn broblem i lanw pulpud ar y Sul. Mewn llawer i gapel fel Penmorfa

byddai cyfarfodydd yn cael eu cynnal o saith o'r gloch yn y bore tan yr Ysgol Gân ar ôl oedfa'r nos. Ffynnai'r Ysgol Sul i blant ac oedolion ymhob capel. Yn 1900, er enghraifft, yr oedd gan yr ysgol ym Mhenmorfa 205 o ddisgyblion; Twrgwyn, Rhydlewis 185; Tabernacl, Aberteifi 243 a Thabernacl Ceinewydd 440 o ddisgyblion.

Yr oedd y Methodistiaid yn fwy na pharod i anfon cenhadon dros y môr, yn fwyaf arbennig i Fryniau Casia yn yr India. Yma sefydlwyd ysgolion ac ysbytai ynghyd â chapeli. Yr oedd aelodau pob capel yng nghefn gwlad yn cyfrannu yn helaeth at y genhadaeth; disgwylid i blant lenwi y blychau cenhadol a disgwylid i hen wragedd pob capel gyfrannu eu ceiniogau prin i achos 'Yr Athro Brodorol'. Parhaodd y cysylltiad clòs yma rhwng cefn gwlad Cymru ac Assam bell tan 1969.

Yr oedd rhai pethau digon atgas a chreulon yn rhai o reolau caeth y Calfiniaid, yn enwedig ym myd moesoldeb. Yr oedd beichiogi plentyn heb briodi yn arwain yn ddi-ffael at golli aelodaeth gyda gweinidog a blaenoriaid yn cystwyo a phregethu yn llym am drosedd o'r fath. Roedd diodydd meddwol hefyd dan y lach a rhaid oedd i bob blaenor ac yn wir bob plentyn arwyddo llw o lwyrymwrthod.

Gyda dyfodiad y Parch. John Green yn weinidog i Dwrgwyn a Salem yn 1903 a Cranogwen yn taranu yn erbyn y ddiod ym Mancyfelin, yr oedd dylanwad y capel ar fywyd ei aelodau yn drwm. Ers 1886, yr oedd pob tafarn yng Nghymru yng nghau ar y Sul (a hynny tan 1986) ac yr oedd Cyfarfodydd Dirwest yn ffynnu. Penllanw'r holl frwdfrydedd oedd diwygiad 1904 a chwythodd dros y wlad fel corwynt nerthol. Yr oedd dylanwad y diwygiad hwnnw i barhau am beth amser yng Nghymru.

LLEWYRCH

Tan yr ail Ryfel Byd yr oedd capeli cefn gwlad Cymru yn ddigon llewyrchus, yn hwylio ymlaen yn ddigon cyfforddus heb fawr ddim i darfu ar yr heddwch. Mewn bro Gymraeg fel Penmorfa, yr oedd yn anodd meddwl am unrhyw deulu nad oedd yn mynychu capel, hyd yn oed yn achlysurol. Y capel oedd canolfan diwylliant ac adloniant; yma y cynhelid eisteddfodau a chyngherddau, cyfarfodydd diwylliadol, ysgolion Beiblaidd a cherddoriaeth a dosbarthiadau Tonic Sol-ffa (Gamwt). Ar nos Lun cyntaf y mis cynhelid cyfarfod gweddi cenhadol a Seiat neu gyfarfod gweddi bob nos Iau; yn wir, yr oedd rhywbeth ymlaen bob noson o'r wythnos. Rhwng y ddau ryfel yr oedd llewyrch a hyder ym mywyd yr eglwys, digon o hyder mewn ambell i fan i ailadeiladu lleoedd o addoliad. Er enghraifft yn Ne Ceredigion, adnewyddwyd Twrgwyn yn 1932, Penmorfa yn 1939, Bethesda, Ponthirwaun yn 1935 a Blaenwenen yn 1938.

I raddau helaeth yr oedd y sefyllfa iachus yma i barhau tan ddiwedd y pum degau. Yn 1958, er enghraifft, gwelir bod gan y Methodistiaid Calfinaidd yn Ne Aberteifi 50 o gapeli gydag 17 cangen. Yr oedd 33 o'r addoldai dan ofal bugail. Cyn tua 1950 yr oedd capeli digon bychan fel Capel Ffynnon, Pen-sarn a Neuadd yn medru cynnal eu bugail eu hunain, gydag amryw o gapeli mwy fel y Tabernacl, Aberteifi yn medru cynnal bugail i wasanaethu mewn un eglwys yn unig. Hyd yn oed yn 1959 yr oedd 18 bugail llawn amser yn y rhanbarth ac yr oedd wyth o weinidogion a phregethwyr lleyg yn gwasanaethu'r capeli.

DIRYWIAD

Erbyn dechrau'r chwedegau yr oedd arwyddion pendant fod dyddiau blin ar y gorwel. Yr oedd aelodaeth pob eglwys yn lleihau; Penmorfa gyda 162 o aelodau yn 1948, 122 yn 1960 a llai na chant yn 1970. Rhwng 1960 ac 1970 bu lleihad o 37 y cant mewn aelodaeth o gapeli Presbyteraidd y rhanbarth. Yr oedd yr ysgrifen ar y mur ac er bod gofalaeth Penmorfa a Bancyfelin yn ddigon hyderus i alw'r Parchedig D. J. Evans yn weinidog yn 1960, daeth yn fwy anodd bob dydd i gael y ddau ben llinyn ynghyd. Erbyn 1965 bu'n rhaid ymestyn yr ofalaeth i gynnwys Neuadd a Phen-sarn, yn gyntaf, ac yna Tan-y-groes a Watchtower yn ddiweddarach.

'*Gorfodir ni bellach*' meddai cyflwyniad i Flwyddlyfr 1973 '*i gydnabod methiant y Cyfundeb i sicrhau gofal bugail i'w holl eglwysi a derbyn y ffaith o ofalaeth di-fugail. Oni bydd yma ddeffroad ysbrydol yn ein plith gwaethygu a wna'r sefyllfa yn gyflym.*' Er gwaethaf geiriau optimistaidd ambell bregethwr, nid oes sôn am unrhyw adfywiad. Un arwydd nad yw pethau ddim yn dda yn y chwedegau oedd dirywiad yn y nifer o ysgolion Sul. Dyma golli plant a ieuenctid ac o flwyddyn i flwyddyn yr oedd aelodaeth nifer o gapeli yn mynd yn fwy oedrannus ac o fewn ychydig amser yr oedd nifer ohonynt yn cau eu hunain oherwydd bod y gynulleidfa wedi diflannu. Yn 1958, yr oedd ysgolion Sul yn 47 o gapeli'r Henaduriaeth. Yr oedd ynddynt 1,550 o ddisgyblion ar y gofrestr, ac yr oedd 156 yn eistedd yr enwog Arholiad Sirol. Yn 1999, 282 yn unig a fynychai'r ysgol a dim ond mewn rhyw dri chapel y cynhaliwyd ysgol i oedolion. Oherwydd dyletswyddau a phob math o rialtwch Sabothol, yr oedd nifer gynyddol o'r boblogaeth yn peidio â mynychu gwasanaethau fel cynt. Yn raddol mewn llawer i gapel anghofiwyd yr oedfa nos Sul, a phrin y defnyddiwyd y capel ar nosweithiau'r wythnos. Roedd dirywiad yn y tir. Wedi ymddeoliad D. J. Evans yn 1982, cymerwyd gofal o Benmorfa a Bancyfelin gan y Parchedig Griffith Jones, a oedd eisoes yn fugail ar saith eglwys, tan ei ymddeoliad yn 1991. Bellach nid oes sôn am alw gweinidog.

Y DIWEDD

Ers 1960 mae nifer o gapeli De Ceredigion wedi cau o un i un. Tybed pwy sy'n cofio am eglwysi Tan-y-bryn, Pant-y-bwlch, Llwyn y Groes, Capel Ffynnon, Neuadd, Pen-sarn, Ffos-y-ffin, Bancyfelin, Pen-rhiw, Tabernacl, Llandysul, Penuel, Cei Newydd, Waunifor a Watchtower? I'r gweddill sy'n dal ar agor mae'r aelodaeth wedi lleihau yn ddirfawr a phresenoldeb mewn oedfa yn warthus o isel.

Yn 1999 yn Ne Ceredigion, roedd

- 11 eglwys gydag aelodaeth o dan 30
- 14 eglwys gydag aelodaeth rhwng 31 a 50
- 51 eglwys gydag aelodaeth rhwng 51 a 100
- 6 eglwys gydag aelodaeth o dros 101

O ddifrif, a ellir meddwl am gynnal eglwys gyda llai na 30 aelod, a llawer o'r aelodau hynny yn gyndyn iawn i dalu'r cyfraniad y gofynnir amdano gan y Cyfundeb? Mae'r gost o gadw adeiladau, llawer ohonynt yn hen ac mewn cyflwr gwael, yn faen melin am wddf amryw o gapeli. Mae'r gost o wresogi a goleuo adeiladau enfawr yn aruthrol ac nid yw yswiriant adeiladau o'r fath yn rhad. Ychwaneger at hyn y ffaith fod nifer fawr o gapeli yn adeiladau un drws heb un math o ddihangfa, pan fo cyfraith gwlad yn mynnu safonau diogelwch o'r radd flaenaf mewn adeiladau cyhoeddus.

Mewn rhanbarth sydd yn ddeniadol i nifer fawr o estroniaid o'r dinasoedd sydd wedi ymsefydlu ym mhrydferthwch Ceredigion, mae lle i ofni am ddyfodol Cymreig ein cymunedau gwledig. Ni ŵyr y rhan fwyaf o'n hymfudwyr ddim am ddiwylliant na chrefydd eu bro fabwysiedig. Yn anffodus, mae llawer o frodorion yr ardaloedd gwledig a glan y môr wedi dilyn bywyd a diddordebau'r mewnfudwyr gan anghofio diwylliant cynhenid eu pobl eu hunain. Mewn oes faterol o fwynhau, lle mae'r pwyslais ar hamdden, nid oes bellach le i grefydd.

Nid yw'r holl resymau a roddir am leihad mewn crefydd – y mewnlifiad o estroniaid, marwolaethau aelodau oedrannus, na'r ffaith fod cyfran helaeth o bobl ifanc ardal wledig yn gorfod chwilio am waith y tu allan i'w bröydd genedigol – yn esbonio yn llawn y trai ar grefydd. Mae'n hollol glir bellach nad yw oedfaon crefyddol, nad ydynt wedi newid llawer ers y Diwygiad Methodistaidd yn y ddeunawfed ganrif, yn apelio dim i drwch y boblogaeth. Mae llawer, efallai, yn mynychu oedfaon gan eu bod yn gwneud hynny pan oeddent yn blant ac nid yw mynd i gapel yn ddim ond talu gwrogaeth i'n cyndeidiau a'n traddodiadau. I lawer, gorchwyl diflas yw mynd i wasanaeth ac nid oes gan gyfran helaeth o'r boblogaeth unrhyw frwdfrydedd na diddordeb yn yr hyn a roir ger eu bron. Efallai mai difaterwch sydd, bellach, yn nodweddiadol o fywyd cymdeithas. I lawer mae'n anodd dygymod â

threfn a ordeiniwyd ddwy fil o flynyddoedd a rhagor yn ôl. Efallai ei bod yn amhosibl credu mewn Creawdwr yn wyneb darganfyddiadau syfrdanol gwyddoniaeth yr ugeinfed ganrif. Wrth i ni ffarwelio â'r ganrif fwyaf rhyfelgar a chreulon yn hanes y byd, mae'n anodd credu mewn Duw Cariad.

J. GERAINT JENKINS
Llandysul